

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПОТЕРПІЛОГО ЯК СТОРОНИ ОБВИНУВАННЯ: ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ ТА СЬОГОДЕННЯ

Гребенюк Юлія Миколаївна

студент-магістр юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна
e-mail: grebeniuk.iulia@yandex.ua

Ключові слова: потерпілий, обвинувачення, прокурор, держава, захист.

Відповідно до частин 3 і 5 ст. 161 та ст. 261 КПК потерпілий бере участь у судовому засіданні як сторона *обвинувачення* і користується рівними з іншими учасниками судочинства правами та свободою в наданні й дослідженні доказів, доведенні їх переконливості перед судом.

Такий термін як «обвинувачення» з'явився у кримінальному судочинстві ще з давніх часів. За часів *Руської Правди* кримінальний і цивільний процеси не відрізнялися, а будь-який позов вважався *обвинуваченням*, оскільки всіляке притягання мало деліктний характер. *Сторони процесу* називалися обвинувач і обвинувачений.

Розробники *Судових Статутів 1864 року* вказували, що окрім утворення суду на державі лежить обов'язок, у силу публічного характеру кримінальних справ, створити орган державного обвинувачення. Вони виходили з того, що оскільки право судити (відправляти правосуддя) належить судовій владі держави, то право кримінального переслідування має належати виконавчій владі. Але форми переслідування є різними. Найдавніша з них – це здійснення обвинувачення приватними особами. Так, *І. Я. Фойницький* пояснював необхідність збереження цієї форми: переслідуючи цей інтерес, потерпілий одночасно слугує і інтересам суспільства. Окрім того, така форма значно полегшує роботу виконавчої влади, і, одночасно, надає правове задоволення природному почуттю образи потерпілого внаслідок вчинення проти нього або його близьких злочину. Тому повне усунення від кримінального переслідування приватних осіб, потерпілих від караних діянь, аполітично і не справедливо. Але не по кожній справі є потерпілий, здатний порушити кримінальне переслідування і проваджувати його перед судом, тому йому необхідна допомога у формі *державної організації обвинувачення* [8, с. 80-81]. Отже, співвідношення приватного і державного обвинувачення за Судовими Статутами складалося *не на користь потерпілих*. На відміну від мирових судів, де потерпілий мав повноцінний статус обвинувача, в загальних судах йому належало лише право на порушення кримінальної справи. Обвинувачення повністю перекладалося на прокуратуру.

За *Статутом кримінального судочинства* потерпілий зовсім був позбавлений права брати участь в обвинуваченні, окрім справ, що розглядалися в порядку приватного обвинувачення. Стати поряд з обвинувачем потерпілий міг, але для цього його потрібно було

визнати цивільним позивачем, а обсяг його обвинувачення здійснювався лише в межах, потрібних для обґрунтування цивільного позову.

Таким чином, потерпілий хоча і ставав стороною кримінального процесу, проте на практиці – це була, так би мовити, «сторона із значним переліком обмежень». Значна частина цих обмежень була обумовлена, насамперед, тим фактом, що визначаючи межі участі потерпілого в обвинуваченні, виходили не з примату прав та законних інтересів особи, а зі зручності підтримання обвинувачення однією особою, яка виконує цю функцію офіційно, а також скорочення терміну, що витрачається на розгляд справи.

Так, зі становленням держави, її інститутів порушення переслідування і підтримання обвинувачення стала брати на себе держава. Однак, визначаючи, що у підтримці правопорядку зацікавлено усе суспільство і кожен законослухняний його громадянин, ще у давній Греції, давньому Римі і середньовічній Англії таке право визнавалося за кожним громадянином (підданим). За *Російськими Судовими Статутами*, як вже зазначалося, заява потерпілого у механізмі порушення кримінальної справи дорівнювалася порушенню справи прокурором і була для слідчого обов'язковою. А законодавство *Німеччини та Австрії* стало на позиції французької концепції, тобто порушення кримінального переслідування і підтримання обвинувачення було зосереджено лише на прокуратурі, слідчий такого права не мав, а потерпілий взагалі був обмежений у функції обвинувачення.

Чи має право потерпілий сьогодні бути стороною обвинувачення в Україні? Чи гарантується це право державою?

Національні особливості регламентації статусу потерпілого та участі його у кримінальному процесі як сторони обвинувачення обумовлені на сьогодні, насамперед, ступенем взаємозв'язку і взаємовпливу діяльності судової і прокурорської влади. Адже *функція обвинувачення* в нашій державі передусім належить до компетенції прокурорських органів [1, с. 133]. На відміну від інших розвинених країн світу *в нашій державі* потерпілий у реальному сьогоднішньому по суті не виступає стороною обвинувачення, оскільки займає лише формальне місце у кримінальному провадженні. Законодавець не конкретизує участі потерпілого у кримінальному процесі як сторони обвинувачення, тим більше, не прописує конкретно його прав при виконанні функції обвинувачення. Так, наприклад, у *Статуті кримінального судочинства Австрії 1873 року* чітко прописаний статус потерпілого як сторони обвинувачення у кримінальному провадженні. Додаткове обвинувачення в Австрії полягало в тому, що потерпілий діяв поряд з прокурором, який здійснював посадове обвинувачення. Потерпілий мав право надавати докази, вивчати матеріали досудового розслідування, в стадії судового розгляду мав право задавати запитання обвинуваченому, свідкам, експертам, робити зауваження і брати участь у судових дебатах. *Субсидіарне обвинувачення* потерпілий міг здійснювати тоді, коли прокурор відмовлявся від обвинувачення. Якщо відмова від кримінального переслідування була на етапі попереднього слідства, потерпілий мав право пред'являти і підтримувати обвинувачення замість прокурора [2, с. 18-19]. Механізм реалізації цього права був досить простим: потерпілий звертався не до слідчого, а до обвинувальної камери із заявою. При судовому розгляді справи потерпілий мав усі права прокурора як посадового обвинувача, і міг приносити скаргу на судовий вирок.

Сьогодні ж, з впровадженням в Україні ідеї верховенства права, основна роль на нормативному рівні належить *Конвенції про захист прав і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року*. Державам-членам Ради Європи у законодавчій діяльності та правозастосовній практиці рекомендовано керуватися принципами, що в значній мірі мають гуманістичний, моральний зміст, враховують наявність прав і законних інтересів особи, яка потерпіла від злочину, і гарантують можливість їх захисту з урахуванням національних особливостей і правових традицій держав у здійсненні кримінального правосуддя [7, с. 69].

Традиційно вважається, що в сучасному кримінально-процесуальному праві існує *три види обвинувачення*: 1) публічне; 2) приватне (у справах про злочини, передбачені ч. 1 ст. 27 КПК України); 3) приватно-публічне (у справах про злочин, передбачений ч. 2 ст. 27 КПК України) [5, с. 36]. Усі зазначені види обвинувачень є усталеними в законодавстві і загальновизнаними в теорії кримінального процесу. *Публічне* обвинувачення здійснюється від імені всього суспільства прокурором у загально суспільних інтересах, для забезпечення яких волевиявлення окремого члена суспільства (потерпілого) не має вирішального значення. *Приватне* обвинувачення повною мірою надане потерпілому для самостійного вирішення питання про необхідність порушувати і підтримувати обвинувачення чи відмовитися від нього в будь-який момент провадження у кримінальній справі у власних інтересах. Але самостійність потерпілого у вирішенні цього питання не є безмежною [10, с. 8].

Радянські доктрина і законодавець, позбавляючи потерпілого права підтримувати обвинувачення у справах публічного та приватно-публічного обвинувачення виходили із вчення про те, що у радянській державі не може бути нічого приватного. Радянська тоталітарна держава перебрала на себе «турботу» про всіх членів суспільства і в усіх сферах суспільного життя, в тому числі і у кримінальному судочинстві. Для такої держави не мала значення позиція потерпілого щодо вирішення кримінальної справи. Прикладом цього може слугувати відсутність у потерпілого права під час судового розгляду підтримувати обвинувачення у разі відмови від нього прокурора. Проте, на думку переважної більшості вчених, українське кримінально-процесуальне законодавство має позбутися радянських традицій у сфері підтримання обвинувачення. Тут не можна ігнорувати і право потерпілого на *власну позицію* у справі щодо розпорядження обвинуваченням. Після відмови прокурора від державного (публічного) обвинувачення потерпілий як один із членів суспільства, до того ж один з найбільш зацікавлених у результатах вирішення справи, має право підтримувати обвинувачення. Така позиція підтримана українським законодавцем у 2001 році. *Законом України від 21 червня 2001 року* потерпілому надане право у разі відмови прокурора від обвинувачення вимагати продовження розгляду справи і підтримувати в цьому випадку обвинувачення. Внесення цих змін до Кримінально-процесуального кодексу є першим кроком до розуміння кримінального процесу як способу вирішення кримінально-правових конфліктів. Про це свідчить запровадження в закон поняття сторони, якого не знало «радянське» кримінально-процесуальне право. Цінність цього підходу полягає в тому, що потерпілий нарешті стає повноцінним суб'єктом права, що було неможливим у «радянському праві», передумовою формування якого була ідея боротьби зі злочинністю до повного її викоренення. Звичайно, вести мову про суттєве розширення прав потерпілого в кримінальному процесі поки що зарано, але тенденція до цього є очевидною. Саме на користь такого твердження і свідчить те, що потерпілому надані права підтримувати обвинувачення у суді у разі відмови від цього прокурора, виступати в судових дебатах. Після відмови прокурора від обвинувачення останнє не зникає, а лише *втрачає характер публічного (державного)* [6, с. 38].

Процесуальний статус потерпілого у судовому засіданні вчені-процесуалісти характеризують по-різному: «*обвинувач*», «*субсидіарний обвинувач*», «*приватний спів обвинувач (обвинувач)*» тощо [2, с. 157]. У процесуальній літературі останніх років питанню визначення виду обвинувачення, здійснюваного потерпілим після відмови прокурора від обвинувачення, приділяється певна увага. Так, *М. Ю. Черкова* на підставі узагальнення теоретичних розробок щодо сутності і визначення виду обвинувачення, що його продовжує підтримувати потерпілий після відмови прокурора від обвинувачення, доходить висновку про існування у вітчизняному кримінальному процесі такого виду обвинувачення як *субсидіарне* [9, с. 15]. На думку автора субсидіарне обвинувачення вже сприйняте російською наукою і є цілком прийнятним для кримінального процесу України. Така позиція

є не зовсім правильною, бо субсидіарним є обвинувачення, яке співвідноситься як парна категорія лише з основним обвинуваченням. Прокурор (державний обвинувач) здійснює основне обвинувачення. А потерпілий у тому разі, якщо він діє як обвинувач разом з прокурором, – *додаткове*. Після відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення потерпілий стає основним обвинувачем. *Обвинувачення потерпілого* в цьому разі рухає кримінальний процес, який раніше (до відмови прокурора від обвинувачення) рухався головним чином завдяки державному обвинуваченню. Отже, *субсидіарним* є обвинувачення, здійснюване іншою, ніж прокурор і потерпілий, особою, яка раніше не брала участі у кримінальній справі, але є не байдужою до суспільного зла (приватною особою), або громадським обвинувачем.

Власну позицію з приводу обвинувальної функції потерпілого у судовому процесі має і *Пленум Верховного Суду України*, який у своїй постанові № 13 зазначив, що у разі відмови прокурора від обвинувачення суд роз'яснює потерпілому, його законному представнику, та представнику їхнє право вимагати продовження розгляду справи і підтримувати обвинувачення, про що робиться відповідний запис у протоколі судового засідання. За таких обставин *думка потерпілого* є пріоритетною для суду, оскільки: при незгоді з прокурором потерпілий бере функцію обвинувачення на себе і розгляд справи продовжується. Пленум Верховного Суду України залишив відкритим питання про те, чи «бере потерпілий на себе» функцію *державного* обвинувачення, чи обвинувачення здійснюване приватною особою – потерпілим, стає у зв'язку з цим *приватним*. Дане питання має бути вирішене в теорії кримінального процесу.

Під час його вирішення слід виходити з того, що реалізація мети діяльності потерпілого у кримінальному процесі можлива єдиним способом, - шляхом *обвинувачення*. У цьому сенсі саме потерпілий є єдино можливим суб'єктом кримінального процесу протягом його історії, який може і повинен мати *право на обвинувачення*, як принцип, що пояснює його участь у сучасній кримінально-процесуальній діяльності. Отже, потерпілий, незалежно від того, чи бере участь у кримінальній справі державний обвинувач, повинен мати право обвинувачувати особу, яку встановили органи досудового розслідування під наглядом прокурора. Потерпілий не має і не повинен мати *права здійснювати розслідування* вчиненого щодо нього злочину і карати злочинця. Ці права перейшли від нього в той час, коли з'явилися відповідні державні органи. А от *право на здійснення обвинувачення* забирати у потерпілого не слід. Український законодавець вчинив дуже мудро, «повернувши» потерпілому відібране у нього в радянський час право підтримувати обвинувачення.

Проте тут виникає наступне питання: якщо потерпілий продовжує без прокурора підтримувати державне обвинувачення, *яким же тоді є це «обвинувачення»*. Таке обвинувачення не може бути *державним*, адже потерпілий не є представником державних органів. У кримінальній справі є лише власний, тобто приватний, інтерес. Тому цілком справедливо говорити про те, що в разі прийняття потерпілим на себе обвинувачення, воно з *державного трансформується у приватне* і продовжує існувати протягом подальшого провадження саме як приватне обвинувачення. Так, *на думку В. Т. Маляренка*, обвинувачення після відмови від нього прокурора «перестає бути державним, оскільки держава в особі прокурора відмовилась від нього. Воно стає приватним» [3, с. 316].

Виконуючи обвинувальну функцію разом із прокурором до моменту відмови останнього від обвинувачення, потерпілий для її ефективного виконання *має права* такі ж як і у прокурора: заявляти клопотання, подавати докази, ставити запитання свідкам, експертові, спеціалістові, підсудним, брати участь в огляді місця вчинення злочину, речових доказів, документів, тобто брати участь у дослідженні доказів. Важливим є те, що й після відмови прокурора від обвинувачення всі ці права у потерпілого залишаються.

Таким чином, на перший погляд, *потерпілому як стороні обвинувачення у кримінальному судочинстві*, надаються доволі суттєві *права*, як-то підтримувати обвинувачення самостійно, відмовитися від обвинувачення, змінювати його обсяг та зміст. Проте процедура їх реалізації вказує на те, що потерпілий, не залежно на таку собі формальну самостійність, залишається фактично «зв'язаний» висновками прокурора. Крім того, наприклад, при реалізації свого права на зміну змісту чи-то обсягу обвинувачення потерпілий стикається з рядом труднощів, обумовлених, в переважній більшості, тим, що він не є фахівцем у вирішенні правових питань. Тому для повноцінної реалізації права на зміну обвинувачення у суді потерпілий, як правило, вимушений звертатися за правовою допомогою до представника (але не до захисника, бо, як вже зазначалося, потерпілий обмежений у праві мати власного захисника). Ці та інші *труднощі* лише *ускладнюють ситуацію потерпілого*, який вже й так зазнав шкоди від злочинних діянь підсудного, обвинуваченого у вчиненні злочину [9, с. 123].

Таким чином, підводячи підсумки базових засад участі потерпілого як сторони обвинувачення у кримінальному процесі, можна узагальнити, що роль потерпілого як обвинувача є досить обмеженою та недосконалою. Це зумовлено, насамперед, прогалинами на законодавчому рівні у цій сфері; «злиденим» становищем потерпілого, який має стати центральною фігурою кримінального процесу з широким спектром прав, що мають гарантуватися та забезпечуватися йому державою; потерпілим хоча й має певні права, проте вони по суті не мають вирішального значення у кримінальному провадженні.

Список використаної літератури:

- 1.Баулін Ю. В., Борисов В. І. Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження (монографія). – Х.: Видавництво Кроссроуд, 2008. – 364 с.
- 2.Зеленецький В.С. Державне обвинувачення в системі кримінально процесуальних стадій // Вісник Академії правових Наук України. - Харків 1995р. – с. 18-23.
- 3.Маляренко В. Т. Кримінальний процес України: стан та перспективи розвитку: навч. посіб: вибрані наукові праці. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 600 с.
- 4.Півненко В. П. Про підвищення процесуального статусу потерпілого у кримінальному судочинстві України // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право». – 2009. - № 841. – с. 123.
- 5.Присяжнюк Т. Правовий статус потерпілого: проблеми та перспективи // Вісник Верховного Суду України. – 2004. - № 8. – с. 36-38.
- 6.Савицкий В.М., Потеружа И.И. Потерпевший в советском уголовном процессе. – М., Госюриздат, 1963. – 171 с.
- 7.Тертишник В., Тертишник О. Концептуальні проблеми зміцнення гарантій захисту честі, гідності, прав і законних інтересів потерпілого у кримінальному процесі // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. - № 11. – с. 67-76.
- 8.Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства. — 1996. - Т. 1. – с. 80-81.
- 9.Черкова М. Ю. Зміна обвинувачення в кримінально-процесуальному праві України: Автореф. дис...канд. юрид. наук / Академія адвокатури України. – К., 2006. – с. 15-16.
- 10.Юрчишин В. М. Проблеми державного та приватного обвинувачення в судах України: Автореф. дис...канд. юрид. наук. – К.: Академія адвокатури України, 2004. – с. 7 - 9.

Науковий керівник: доцент кафедри правосуддя юридичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна, к.ю.н, професор Півненко Валентин Павлович.